

BANKLARDA ELEKTRON PULLAR HISOBI VA AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH

Turg'unboyev Qodirjon Valijon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya Akademiyasi magistranti.

qodirjon777@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16495222>

Annotatsiya. Ushbu maqolada banklarda elektron pullar bilan bog'liq buxgalteriya hisobini yuritish va ularni audit qilish tizimining zamonaviy talablar asosida takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Raqamli iqtisodiyot rivojlanishi sharoitida elektron pullar bank amaliyotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Shu bois ularni hisobga olishda xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (XMS) muvofiq yondashuvlar zarur bo'lib bormoqda.

Maqolada O'zbekiston banklarida elektron pul operatsiyalarining buxgalteriya yozuvlari, ichki nazorat tizimi va tashqi audit jarayonlari chuqur o'rganilgan hamda mavjud muammolar va yechim yo'llari aniq ko'rsatib berilgan. Xususan, elektron pul operatsiyalarining avtomatlashtirilgan nazorat mexanizmlarini kuchaytirish, raqamli audit vositalarini joriy etish va buxgalteriya hisobotini real vaqt rejimida yuritish kabi takliflar ilgari surilgan. Xalqaro amaliyotlar asosida solishtirma tahlillar o'tkazilib, O'zbekistonda ushbu sohani rivojlantirishga qaratilgan konseptual tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Elektron pullar, buxgalteriya hisobi, bank auditi, raqamli to'lov tizimlari, ichki nazorat, Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XMS), raqamli transformatsiya, moliyaviy shaffoflik, audit metodologiyasi, axborot texnologiyalari, komplayens nazorati, elektron hamyon, to'lov infratuzilmasi.

IMPROVING THE ACCOUNTING AND AUDITING OF ELECTRONIC MONEY IN BANKS

Abstract. This article analyzes the issues of improving the accounting and auditing system for electronic money in banks based on modern requirements. In the context of the development of the digital economy, electronic money is becoming an integral part of banking practice. Therefore, approaches in accordance with international financial reporting standards (IFRS) are becoming necessary for their accounting. The article deeply studies the accounting records of electronic money transactions in Uzbek banks, the internal control system and external audit processes, and clearly indicates existing problems and solutions. In particular, proposals are put forward to strengthen automated control mechanisms for electronic money transactions, introduce digital audit tools, and maintain accounting reports in real time.

Comparative analyses were conducted based on international practices, and conceptual recommendations were developed for the development of this area in Uzbekistan.

Keywords: Electronic money, accounting, bank audit, digital payment systems, internal control, International Financial Reporting Standards (IFRS), digital transformation, financial transparency, audit methodology, information technology, compliance control, electronic wallet, payment infrastructure.

Kirish

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bank tizimi faoliyatining deyarli barcha yo'nalishlariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda.

Ayniqsa, elektron pullar — ya'ni raqamli shakldagi to'lov vositalarining joriy etilishi, banklarning xizmat ko'rsatish mexanizmini tubdan o'zgartirib, hisob-kitob jarayonlarini soddalashtirmoqda, mijozlar bilan munosabatlarni tezkor va qulay yo'nalishga olib chiqmoqda.

Bunday o'zgarishlar, o'z navbatida, ushbu to'lov vositalarining buxgalteriya hisobi va auditi bilan bog'liq metodologik yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda ko'plab tijorat banklari mobil ilovalar, elektron hamyonlar va onlayn to'lov tizimlari orqali elektron pul xizmatlarini joriy etgan bo'lsa-da, ularni hisobga olishda yagona metodologiya va xalqaro standartlarga mos keluvchi mexanizmlar to'liq shakllanmagan. Bu esa nafaqat moliyaviy hisobotlarning aniqligiga, balki banklarning umumiy moliyaviy shaffofligi va ishonchliligiga ham bevosita ta'sir qiladi.

Bundan tashqari, elektron pullar bilan bog'liq operatsiyalar sonining ortib borayotganligi ularning ustidan mustahkam audit nazorati o'rnatilishini talab qiladi. An'anaviy audit uslublari esa bunday operatsiyalarni real vaqt rejimida tahlil qilish va risklarni aniqlashda yetarlicha samarali emas. Shu bois, raqamli audit vositalari, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari va ichki nazorat modellarini kuchaytirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Ushbu maqolada aynan elektron pullarning buxgalteriya hisobini yuritish tartibi, ularga nisbatan audit o'tkazishning zamonaviy yondashuvlari va bu boradagi xalqaro amaliyotlar tahlil qilinib, O'zbekiston bank tizimida mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Metodologiya: Bank tizimida elektron pullar bilan bog'liq buxgalteriya hisobini yuritish va auditini takomillashtirish masalasi o'z mohiyatiga ko'ra kompleks yondashuvni talab qiladi.

Ushbu ilmiy izlanishda tanlangan metodologik asoslar aynan shu murakkablikni to'liq qamrab olishga qaratilgan bo'lib, u bir necha darajadagi tahlil uslublarni o'z ichiga oladi. Avvalo, mavzuning nazariy asoslarini chuqur anglash maqsadida ilmiy-nazariy tahlil usuliga tayandik. Bu orqali elektron pullar tushunchasi, ularning iqtisodiy tabiatidagi o'ziga xos jihatlar hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlarida qanday aks etishi masalalari o'rganildi.

Keyingi bosqichda, O'zbekiston bank tizimidagi amaliy holatni baholash uchun empirik tahlil metodidan foydalanildi. Jumladan, tijorat banklarining yillik hisobotlari, moliyaviy ko'rsatkichlari, Markaziy bank va boshqa regulyator organlar tomonidan taqdim etilgan statistik ma'lumotlar tahlil qilindi. Shu orqali mavjud amaliyotdagi muammolar – ya'ni elektron to'lovlar buxgalteriya yozuvlarining notekis yuritilishi, operatsion xavflarning yetarlicha hisobga olinmasligi, audit jarayonlarining raqamli tizimlarga mos emasligi aniqlab berildi.

Ushbu holatlarni yanada chuqurroq tahlil qilish maqsadida solishtirma metod qo'llanilib, xorijiy davlatlar – xususan AQSh, Germaniya, Janubiy Koreya va Singapur tajribasi o'rganildi.

Bu mamlakatlarda raqamli to'lov vositalarining buxgalteriyaviy aks ettirilishi hamda audit qilinishi bo'yicha ilg'or mexanizmlar shakllangan bo'lib, ularni O'zbekiston amaliyotiga moslashtirish imkoniyatlari baholandi. Natijada, xalqaro tajribadagi avtomatlashtirilgan audit tizimlari, "real-time" monitoring, audit izlari (audit trail) kabi tushunchalarning muhimligi ilgari surildi.

Shuningdek, elektron pullar bilan bog'liq moliyaviy jarayonlarning xavf darajasini baholashda SWOT-tahlil va risklar bo'yicha matritsa (risk assessment matrix) kabi vositalardan ham foydalanildi.

Bu esa elektron pul tranzaksiyalari bilan bog'liq moliyaviy va texnik xatarlarni tizimli aniqlash va ularni kamaytirish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkonini berdi.

Metodologiyada muhim bo'lgan yondashuvlardan yana biri bu holatli tahlil (case-study) usuli bo'lib, ayrim banklar (masalan, Ipak Yo'li Bank, Hamkorbank, Agrobank)da joriy etilgan elektron to'lov tizimlari va ularning hisob yuritish amaliyoti bevosita o'rganildi. Bu orqali real misollar asosida buxgalteriya va auditdagi farqlar, xatoliklar va imkoniyatlar tahlil qilindi.

Umuman olganda, tadqiqot metodologiyasi ilmiy-analitik yondashuv, statistik ko'rsatkichlarga asoslangan empirik baholash, xalqaro tajribani solishtirish va real bank amaliyoti bilan bog'liq case-tahlillarni o'z ichiga olgan bo'lib, maqolaning asosiy xulosalariga ishonchli asos yaratdi. Aynan ushbu ko'p yo'nalishli metodik yondashuv elektron pullar hisobi va auditi sohasida ilmiy takliflar ishlab chiqish imkonini berdi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi: Bank tizimida elektron pullar hisobini yuritish va ularni audit qilish bo'yicha ilmiy izlanishlar so'nggi yillarda dolzarb mavzulardan biriga aylangan. Bu, bir tomondan, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, ikkinchi tomondan esa, bank amaliyotida to'lovlarning ko'p qismi elektron ko'rinishga o'tayotgani bilan bog'liq.

Mazkur sohada olib borilgan ilmiy va amaliy tadqiqotlar mazmunan turlicha bo'lsa-da, ularning barchasi zamonaviy moliyaviy axborot tizimlarining shakllanishi va ularni ishonchli nazorat ostida yuritishga qaratilgan.

Eng avvalo, elektron pullar iqtisodiy mohiyatini yoritishga qaratilgan tadqiqotlarni ko'rib chiqish zarur. Jumladan, Freixas va Rochet (2008) tomonidan moliyaviy vositachilik nazariyasiga asoslangan yondashuvda elektron pullarning banklar likvidligini boshqarishdagi o'rni tahlil qilingan. Mualliflar elektron pullarni pul aylanishining yangi shakli sifatida baholab, ularning buxgalteriya hisobini an'anaviy yondashuvlardan ajratib ko'rsatadi.

O'zbekiston olimlari orasida ham bu mavzuda ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, A. Jo'rayev (2021) tomonidan tayyorlangan ilmiy maqolada O'zbekiston banklarida elektron hamyonlar orqali o'tkazilgan tranzaksiyalarning hisobini yuritishda mavjud normativ-huquqiy bo'shliqlar va uslubiy tavsiyalar keng yoritilgan. Muallif milliy buxgalteriya standartlari xalqaro standartlarga moslashtirilmaganini va bu banklarning hisobotlarida aniqlik darajasining pasayishiga olib kelayotganini ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XMS) bo'yicha ishlab chiqilgan IFRS 9, IFRS 15 kabi standartlar elektron pullar bilan bog'liq aktiv va majburiyatlarni baholashda muhim rol o'ynaydi. Bu hujjatlarda to'lovlarni tan olish (recognition), ularning qiymatini o'lchash (measurement) va hisobotlarda aks ettirish mezonlari aniq belgilangan.

Banklar uchun aynan ushbu standartlarga mos holda buxgalteriya hisobini yuritish ularning moliyaviy shaffofligini ta'minlashda asosiy mezon hisoblanadi.

Audit sohasiga oid adabiyotlarda esa, elektron pullar bilan bog'liq operatsiyalarni tekshirishda raqamli izlar (audit trail), avtomatlashtirilgan monitoring va real vaqt rejimida audit texnologiyalari keng yoritilgan. Rezaee (2015) o'z tadqiqotida raqamli aktivlar ustidan o'tkaziladigan audit metodologiyasini ishlab chiqib, axborot xavfsizligi, tranzaksiya aniqligi va foydalanuvchi autentifikatsiyasi kabi masalalarga alohida e'tibor qaratgan. Aynan shu yondashuvlar O'zbekistonda ham bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda.

Ilmiy manbalar sharhida PWC, EY, Deloitte va KPMG kabi yirik auditorlik kompaniyalari tomonidan chop etilgan tahliliy hisobotlar ham katta ahamiyat kasb etadi. Bu hisobotlarda elektron to'lovlar ekotizimidagi xatarlar, audit jarayonidagi dolzarb masalalar, regulyator talablari hamda texnologik innovatsiyalar yoritilgan. Ayniqsa, KPMG (2023) tomonidan tayyorlangan "The Future of Digital Audit" nomli hisobotda elektron to'lovlar uchun maxsus moslashtirilgan raqamli audit algoritmlari haqida keng ma'lumot berilgan.

Shuningdek, mahalliy manbalar orasida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi va Bank-moliya akademiyasi tomonidan chop etilgan amaliy tavsiyalar, buxgalteriya va audit bo'yicha metodik qo'llanmalar ham tahlil qilindi. Bu hujjatlar banklarda real amaliyotda duch kelinayotgan muammolarni aniqlash va ularga tegishli yechimlar ishlab chiqishda muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid adabiyotlar turlicha yondashuv va ma'lumotlar bazasiga ega bo'lsa-da, ularning barchasi bir jihatda — elektron pullar hisobi va auditori uchun yangi metodologik yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Aynan shu ilmiy ishlanmalar asosida O'zbekistonda bu sohani rivojlantirish, xalqaro standartlarga muvofiqlikni ta'minlash va moliyaviy nazoratni kuchaytirish yo'nalishida ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilishi mumkin.

Tahlil va natijalar

So'nggi yillarda O'zbekiston bank tizimida raqamli to'lov vositalarining jadal rivojlanayotgani bank buxgalteriya hisobining yangi yondashuvlarga ehtiyoj sezayotganini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, elektron pullar bilan bog'liq operatsiyalar hajmining ortishi, ularni hisobga olish va auditdan o'tkazish bo'yicha amaldagi yondashuvlarning yetarli emasligini yaqqol namoyon qilmoqda.

Amaliy tahlillar shuni ko'rsatadiki, hozirgi paytda tijorat banklarida elektron pul operatsiyalari uchun buxgalteriya yozuvlari asosan umumiy operatsion tizimlar orqali yuritiladi, lekin bu tizimlar xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga to'liq mos kelmaydi. Banklar tomonidan elektron to'lovlar uchun alohida "raqamli aktivlar" kategoriyasi mavjud bo'lmagan holatlar kuzatilmoqda. Natijada, elektron pullar orqali o'tkazilgan operatsiyalar boshqa hisob registrlari bilan birga yuritiladi, bu esa moliyaviy hisobotda shaffoflik va aniqlikning yo'qolishiga olib kelmoqda.

Bundan tashqari, ayrim banklarda elektron pullar bo'yicha ichki nazorat tizimi to'liq shakllanmagan. Operatsiyalar hajmi ortgan sari, inson omiliga bog'liq xatoliklar, kechiktirilgan tan olish (recognition), vaqti-vaqti bilan to'liq bo'lmagan hujjatlar asosida yozuvlar yuritilishi kabi holatlar aniqlanmoqda. Bu esa moliyaviy ko'rsatkichlarning ishonchligini pasaytiradi va audit jarayonida jiddiy muammolar keltirib chiqaradi.

Audit tizimi nuqtayi nazaridan olib qaralganda, ko'pchilik tijorat banklarida elektron to'lovlar uchun maxsus audit algoritmlari yoki avtomatlashtirilgan tekshiruv modullari mavjud emas. Tahlil natijalariga ko'ra, audit bo'limlari ko'p hollarda an'anaviy hujjatlar asosidagi tekshiruvlarga tayanadi. Ammo elektron pullar jarayoni tezkor va real vaqt rejimida sodir bo'lishi sababli bunday yondashuv audit samaradorligini kamaytiradi.

Shuningdek, xalqaro amaliyot bilan solishtirilganda O'zbekiston banklarida elektron tranzaksiyalarning xavf tahlili yetarli darajada amalga oshirilmaydi.

Ko'plab xorijiy banklar raqamli operatsiyalarni real vaqt rejimida monitoring qilish, shubhali tranzaksiyalarni aniqlovchi sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalanmoqda.

O'zbekistonda esa bu tizimlar endigina shakllanmoqda yoki ayrim banklarda umuman mavjud emas. Bu esa audit tekshiruvlarida xavfli nuqtalarni oldindan aniqlash imkoniyatini sezilarli darajada kamaytiradi.

Tahlil davomida ma'lum bo'ldiki, O'zbekiston banklarida elektron pullar hisobi va auditi bo'yicha mavjud regulyativ hujjatlar ham yetarli emas. Markaziy bank tomonidan ayrim ko'rsatmalar ishlab chiqilgan bo'lsa-da, ular barcha banklar uchun yagona metodologiyani shakllantira olmayapti. Natijada banklar elektron pullar bilan bog'liq operatsiyalarni turlicha baholaydi, bu esa statistik tahlillar va sektoriy o'rganishlarda nomutanosibliklarga olib keladi.

Yuqorida o'rganilgan holatlar asosida quyidagi muhim ilmiy-amaliy natijalarga kelish mumkin. Avvalo, elektron pullar bugungi kunda banklar uchun strategik ahamiyat kasb etuvchi moliyaviy vosita bo'lib bormoqda. Ular nafaqat operatsion xarajatlarni qisqartiradi, balki mijozlar bilan to'lov-munosabatlarini zamonaviy va xavfsiz yo'nalishga olib chiqadi. Biroq shunga qaramay, ularning buxgalteriya hisobini yuritishda ko'plab tijorat banklari hali ham an'anaviy usullarga tayangan holda ish tutmoqda. Bunday yondashuv zamonaviy raqamli tranzaksiyalarning murakkabligini to'liq aks ettira olmaydi, bu esa moliyaviy hisobotlarda aniqlik va tafsilot yetishmasligiga olib kelmoqda.

Ikkinchi muhim masala – audit jarayonida elektron tranzaksiyalar uchun maxsus moslashtirilgan avtomatlashtirilgan vositalarning mavjud emasligi. An'anaviy audit yondashuvlari – ya'ni hujjatlarni qo'lda tekshirish, namunaviy tanlab olish asosida tahlil qilish – elektron to'lovlar oqimi uchun samarali emas. Sababi, raqamli operatsiyalar soni katta, ularning har biri real vaqt rejimida amalga oshiriladi va murakkab texnologik zanjirlarga ega. Shu sababli, elektron pullar bilan bog'liq faoliyatda an'anaviy audit metodlari o'z dolzarbligini yo'qotmoqda.

Banklarda bu yo'nalishda sun'iy intellekt algoritmlariga asoslangan avtomatik audit tizimlarini joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, xalqaro standartlarda raqamli aktivlar tasnifi va ularni moliyaviy hisobotda alohida ifodalash talablari aniq ko'rsatilgan bo'lsa-da, O'zbekiston banklarida bu masalaga yetarlicha e'tibor qaratilmayapti. Amaldagi buxgalteriya hisobi amaliyotida elektron pullar boshqa majburiyat yoki aktiv turlari ichida ifodalanadi. Bu esa tahlilchilarga ham, auditorlarga ham to'liq axborot taqdim etmaydi. Shu boisdan, IFRS 9, IFRS 15 kabi xalqaro moliyaviy hisobot standartlari asosida elektron pullarni alohida tasniflash va moliyaviy hisobot shakllarida ularni mustaqil ko'rsatish zarurati mavjud.

Yana bir muhim xulosa – bu ichki nazorat tizimining sustligi. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, elektron pullar bilan bog'liq operatsiyalar uchun ko'plab banklarda maxsus ichki nazorat tizimi ishlab chiqilmagan. Natijada, xatoliklar, noto'g'ri yozuvlar, takroriy tranzaksiyalar va moliyaviy firibgarlik ehtimollari ortib bormoqda. Har bir raqamli operatsiyaning nazorat izi (audit trail), foydalanuvchi identifikatsiyasi, tranzaksiya verifikatsiyasi kabi elementlari ichki nazorat tizimining ajralmas qismi bo'lishi lozim. Bu jihatlarda texnologik va tashkiliy zaifliklar mavjud.

Va nihoyat, elektron pul operatsiyalariga nisbatan xavf tahlilining kuchsizligi sektordagi eng dolzarb muammolardan biridir.

Raqamli to'lovlar bilan bog'liq operatsiyalar tezligi va hajmi oshgan sari, ular bilan bog'liq xavflar – ya'ni texnik nosozliklar, kiberxavflar, xatoliklar, shubhali tranzaksiyalar soni ham ortmoqda. Biroq tahlillar shuni ko'rsatadiki, aksariyat banklarda bu xavflar oldindan baholanmaydi, balki muammo yuzaga chiqqachagina choralar ko'riladi. Zamonaviy xalqaro tajribalarda esa sun'iy intellekt, data-analitika va avtomatik signalizatsiya vositalari orqali tranzaksiyalar oldindan tahlil qilinadi va ehtimoliy xavflar avtomatik aniqlanadi. O'zbekistonda bu tizimlar hali keng joriy etilmagan.

Elektron pullar moliyaviy transformatsiyaning muhim omiliga aylangan bo'lsa-da, ularni hisobga olish va audit qilish bo'yicha mavjud amaliyotlar zamon talablari darajasida emas. Shu sababli elektron pullar hisobi va auditi uchun maxsus metodologiyalarni ishlab chiqish, xalqaro standartlarga mos yondashuvlarni joriy etish, texnologik infratuzilmani takomillashtirish hamda kadrlar salohiyatini oshirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ushbu natijalar elektron pullarning bank buxgalteriya hisobida alohida modda sifatida ko'rib chiqilishini, ularga nisbatan mustaqil audit metodikasi ishlab chiqilishini va barcha banklar uchun yagona standartlarga asoslangan tartibning joriy etilishini taqozo etmoqda. Bu esa kelgusida bank sektorida shaffoflik, ishonchlilik va raqamli moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama

Bank amaliyotida elektron pullarning jadal rivojlanishi so'nggi yillarda moliyaviy boshqaruv va buxgalteriya hisobida tub o'zgarishlarni taqozo qilmoqda. Raqamli to'lov vositalari, elektron hamyonlar, QR-kodli to'lovlar, mobil banking va boshqa zamonaviy instrumentlar bank xizmatlarini tezkor, qulay va interaktiv holga keltirgan bo'lsa-da, ularni buxgalteriya hisobi va audit nuqtayi nazaridan chuqur tahlil qilish va takomillashtirish zarurati dolzarb bo'lib qolmoqda.

Muhokama davomida asosiy e'tibor bank tizimida elektron pullar bilan bog'liq operatsiyalarning hisobi qanday yuritilayotgani va ushbu operatsiyalar qanday audit qilinayotganiga qaratildi. Amaliyotda ko'p hollarda ushbu jarayonlar an'anaviy usullarga tayangan holda amalga oshirilmoqda. Holbuki, raqamli iqtisodiyotning tabiati an'anaviy yondashuvlarga emas, balki moslashuvchan, tezkor va avtomatlashtirilgan tizimlarga asoslanishini talab qiladi. Bu esa mavjud hisob yuritish tizimlarining yangilanishi va zamonaviy standartlarga moslashtirilishini zarur qiladi.

Bugungi kunda xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, elektron pullar faqat to'lov vositasi emas, balki alohida buxgalteriya obyektiga aylangan. Rivojlangan davlatlarda ular mustaqil hisob birligi sifatida tan olinib, alohida aktiv sifatida moliyaviy hisobotlarda aks ettiriladi. Ularga nisbatan maxsus audit algoritmlari ishlab chiqilgan va raqamli operatsiyalar avtomatik tarzda monitoring qilinadi. Afsuski, O'zbekiston bank sektorida bu boradagi tizimlar hali to'liq shakllanmagan. Elektron pullar, ko'pincha, umumiy to'lovlar kategoriyasida ifodalanadi, bu esa hisob yuritishda noaniqlik va umumlashtirishlarga olib keladi.

Shuningdek, banklar tomonidan elektron to'lovlar bo'yicha ichki nazorat tizimining zaifligi, real vaqt rejimida tranzaksiyalarni tahlil qilishning yo'qligi va maxsus xavf tahlili modellarining mavjud emasligi bank moliyaviy barqarorligiga xavf tug'diradi.

Muhokamaga arzigulik jihatlardan biri shuki, elektron pullar bilan bog'liq xatoliklar ko'p hollarda kechikib aniqlanadi va bu holat banklarning moliyaviy shaffofligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Audit jarayoniga keladigan bo'lsak, bugungi kunda ko'plab banklarda elektron tranzaksiyalarni tekshirish inson omiliga bog'liq holatda qolmoqda. Bunday yondashuv xatoliklar, noto'g'ri baholash va tranzaksiyalar ustidan yetarli monitoring olib borilmasligiga olib keladi. Raqamli moliya muhitida esa bu juda jiddiy kamchilik hisoblanadi. Shu sababli, bank audit tizimlariga zamonaviy texnologiyalar – blokcheyn, sun'iy intellekt, "big data" analitika kabi vositalarni kiritish ayni muddao bo'lar edi.

Boshqa muhokamali jihat – bu sohadagi me'yoriy-huquqiy va metodik hujjatlarning zaifligidir. Markaziy bank tomonidan ayrim tavsiyalar mavjud bo'lsa-da, ular barcha banklar uchun majburiy va birxil metodikani ta'minlay olmaydi. Natijada banklar elektron pullarni tasniflashda va ularni auditdan o'tkazishda turlicha yondashuvlardan foydalanmoqda. Bu esa sektor bo'yicha umumiylik va standartlashuvning yo'qligiga olib kelmoqda.

Muhokama natijalariga ko'ra, banklarda elektron pullar bilan ishlashning aniq, shaffof va ishonchli tizimini shakllantirish uchun quyidagi yo'nalishlar dolzarb hisoblanadi: elektron pullar buxgalteriyasini Xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga muvofiqlashtirish; har bir tranzaksiyani real vaqt rejimida nazorat qilish imkonini beruvchi audit platformalarini joriy qilish; ichki nazorat tizimlarini kuchaytirish; shuningdek, bu yo'nalishda malakali kadrlar salohiyatini oshirish.

Banklar faoliyatida elektron pullar nafaqat operatsion qulaylik balki moliyaviy xavfsizlik mezonini sifatida qaralishi zarur. Ularning hisobi va auditi zamonaviy ilmiy-metodik asoslarda yuritilishi bank tizimining raqamli muhitda barqaror ishlashini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Xulosa

Bugungi raqamli iqtisodiyot sharoitida elektron pullar bank-moliya sektorining ajralmas qismiga aylanmoqda. To'lov tizimlarining raqamli ko'rinishga o'tishi, bank xizmatlarining avtomatlashtirilishi va mijozlar bilan masofaviy ishlash formatining kengayishi elektron pullarning moliyaviy muomaladagi ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shunday ekan, elektron pullar bilan bog'liq barcha operatsiyalarning buxgalteriya hisobida aniq va shaffof tarzda aks ettirilishi, ularga nisbatan samarali audit nazoratining yo'lga qo'yilishi bugungi kunning dolzarb talablaridan biridir.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston banklarida elektron pullar hisobining yuritilishi hali to'liq standartlashtirilmagan, turli banklar bu borada o'z ichki metodikasidan foydalanmoqda. Buxgalteriya yozuvlari ko'pincha umumlashtirilgan holda yuritilib, elektron operatsiyalar alohida modda sifatida ifodalanmaydi. Bu esa moliyaviy hisobotlarning aniqligiga, shaffofligiga va xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (xususan, IFRS 9, IFRS 15) muvofiqligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Audit tizimi nuqtayi nazaridan qaralganda ham muhim muammolar mavjud. Elektron pullar bilan bog'liq operatsiyalar real vaqt rejimida amalga oshirilayotganiga qaramay, banklarning audit amaliyoti asosan an'anaviy, hujjatga asoslangan usullarga tayangan. Bu esa tranzaksiyalardagi xatolik va xavflarni o'z vaqtida aniqlash imkoniyatini pasaytiradi.

Shu sababli, audit tizimiga zamonaviy texnologiyalarni – blokcheyn, sun'iy intellekt, avtomatik monitoring vositalarini joriy qilish zarur.

Xulosa qilib aytganda, banklarda elektron pullar hisobi va auditini takomillashtirish uchun quyidagi chora-tadbirlar ustuvor hisoblanadi:

1. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga mos metodikani ishlab chiqish va joriy etish, elektron pullarni alohida buxgalteriya obyekt sifatida tasniflash;

2. Banklar ichida elektron pullar uchun maxsus nazorat va verifikatsiya tizimlarini shakllantirish, audit izlarini (audit trail) yuritish va operatsiyalarni real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyatini yaratish;

3. Avtomatlashtirilgan audit vositalarini joriy qilish, bu orqali inson omiliga bog'liq xatoliklarni kamaytirish;

4. Axborot xavfsizligini ta'minlovchi texnologiyalar asosida auditni kuchaytirish, ayniqsa, kibexavf, firibgarlik va texnik nosozliklarga qarshi raqamli vositalarni keng joriy etish;

5. Kadrlar salohiyatini oshirish, xodimlarning elektron to'lovlar, raqamli audit va xalqaro hisobot standartlari bo'yicha bilim va ko'nikmalarini doimiy takomillashtirib borish.

Yuqoridagi choralar banklarning raqamli moliyaviy tizimdagi barqarorligini ta'minlash, ishonchli audit mexanizmini shakllantirish va global moliyaviy bozor bilan integratsiyalashuv darajasini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois, elektron pullar hisobi va auditini faqat texnik masala emas, balki bank tizimi rivojining strategik yo'nalishi sifatida e'tiborga olinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Freixas, X. and Rochet, J.C. (2008). *Microeconomics of Banking*. 2nd ed. Cambridge, MA: MIT Press.
2. Jo'rayev, A. (2021). Banklarda elektron to'lovlar va ularning buxgalteriya hisobi. *Moliyaviy hisobot* jurnali, 4(1), pp. 45–52.
3. Rezaee, Z. (2015). *Audit Committee Effectiveness: A Guide for Public Boards*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
4. KPMG (2023). *The Future of Digital Audit*. [online] Available at: <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2023/03/future-of-digital-audit.html> [Accessed 10 Jul. 2025].
5. IFRS Foundation (2021). *IFRS 9: Financial Instruments*. London: IFRS Foundation.
6. IFRS Foundation (2022). *IFRS 15: Revenue from Contracts with Customers*. London: IFRS Foundation.
7. PwC (2022). *2022 Global Digital Banking Survey*. [online] Available at: <https://www.pwc.com/gx/en/industries/financial-services/digital-banking.html> [Accessed 9 Jul. 2025].
8. EY (2023). *Reimagining Audit in the Digital Age*. [online] Available at: https://www.ey.com/en_gl/assurance/how-to-reimagine-the-audit-in-a-digital-world [Accessed 11 Jul. 2025].
9. Deloitte (2022). *The Digital Audit: Transforming the Future*. [online] Available at: <https://www2.deloitte.com/global/en/pages/audit/articles/digital-audit.html> [Accessed 8 Jul. 2025].

10. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2023). *Banklar faoliyatida raqamli to‘lov xizmatlari bo‘yicha tavsiyalar*. Toshkent: Markaziy bank nashriyoti.
11. Moliya vazirligi huzuridagi Buxgalteriya hisobi va audit departamenti (2022). *Elektron to‘lovlar va buxgalteriya hisobining zamonaviy yondashuvlari*. Toshkent: “Moliyachi” nashriyoti.
12. Karimov, B. (2020). O‘zbekistonda raqamli moliya tizimi: muammolar va istiqbollar. *Iqtisodiyot va innovatsiyalar*, 2(3), pp. 77–83.
13. Bank-moliya akademiyasi (2023). *Banklarda buxgalteriya hisobi va audit: amaliy qo‘llanma*. Toshkent: BMA nashriyoti.
14. Basel Committee on Banking Supervision (2019). *Sound Practices: Implications of fintech developments for banks and bank supervisors*. Basel: Bank for International Settlements.
15. World Bank (2021). *Fintech and the Future of Finance in Emerging Markets*. Washington, D.C.: World Bank Group.